

ZIDUL DE APĂRARE AL TOMISULUI, DE EPOCĂ TÂRZIE, ÎN RECONSTITUIREA SA ACTUALĂ

ADRIAN RĂDULESCU

Zidul de incintă al Tomisului a format, de la Vasile Pârvan încoace - deci într-un interval de timp de opt decenii (1915-1995) - obiectul unor repetate reprize de cercetare. Rezultatele dobândite pe porțiuni dispartate din structura sa sunt suficiente și ne îngăduie reconstituirea unui traieet de ansamblu, mai complet și cu unele părți inedite.

Distingem patru etape în timp și spațiu, care au dus la degajarea a tot atâtea porțiuni din centura târzie, pe care le redăm în funcție de primele descoperiri ale învățatului român.

a) *Prima etapă* - 1915. În față hotelului "Continental" din Constanța, la încrucișarea Bd. Ferdinand cu str. Răscoalei din 1907 - înainte de primul război mondial, Bd. Ferdinand cu str. Dorobanților - se vede un mare calcan cu harta arheologică a Dobrogei și, jos, cunoscutul "turn al măcelarilor"¹, în bună parte reconstituit. (Fig. 1). Acesta a fost cercetat de Vasile Pârvan, dându-i atunci prilejul să facă ample și pertinente considerații asupra sistemului de apărare tomitan. S-a bizuit și pe izvoare epigrafice și literare cu referiri la același obiectiv².

De la turnul amintit drept reper central, curțina trece spre vest și se unește cu prima poartă a cetății, vizibilă încă de pe atunci la suprafață, căreia i s-a spus "de Nord"; se închidea în "Cataractă", ca la Ulmetum³. Dincolo de turnurile pătrate, care închideau o intrare largă de 4,34 m, curțina continua pe sub trotuar și pe sub Bd. Ferdinand, spre vest, fără să știm exact până unde anume - nici atunci, nici astăzi.

La atât se reducea, în esență, ansamblul obiectivului cercetat în 1915 de Vasile Pârvan. Dar, încă de pe atunci el se întreba: "Turnul găsit acum câteva zile e, după cum se va vedea, ridicat din temelie, de cei ce au pus inscripția ...⁴. Se dărmaseră cu totul zidurile mai vechi? Rămăsese Tomis fără intrări un timp mai lung? Sau cumva se mutase zidul mai spre interior, așa cum se întâmpla adesea cu cetățile antice, mai ales în vremea romană? Este poate aceasta numai o fortificație auxiliară: un zid înaintat, ori un zid interior, suplimentar, la centura principală a cetății?"

1. V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, în ARMSI, s. II, t. 37, 1914-1915, p. 415 și urm.

2. *Ibidem*.

3. *Ibidem*.

4. Inscriptia, gravată pe o asiză a paramentului Turnului Măcelarilor, în limba greacă, menționa : Μακελαρί(ων)/πεδατοῦ(ρα)/ π κδ' .

Sunt nedumeriri asupra cărora cercetările ulterioare aveau să dea unele răspunsuri, pe care le schițăm în continuare, prin imbinarea unor elemente de morfologie și de topografie, totul raportat la "turnul măcelarilor". Obținem în chipul acesta o imagine mai exactă, mai apropiată de realitatea traseului antic, de traiectul său continuu.

b) *Etapa a doua* - 1958-1959. Începând din anul 1957, în Constanța demarează un veritabil epos arheologic și muzeologic: vaste amenajări muzeale și intense săpături în oraș și în provincie. Sub îndrumare lui Vasile Canarache, s-a aplicat un ambițios program de lucru. Mai întâi, s-a alcătuit o echipă de arheologi cu misiunea explicită a unor vaste investigații la zidul de incintă tomitan, de epocă romano-bizantină, atât în părțile sale "edite", grație eforturilor lui Vasile Pârvan, dar mai ales în cele necunoscute în intenția

Fig. 1.

răcordării lor pe un taseu mai lung. Echipei i-au fost integrați: Teofil Sauciuc-Săveanu, Iorgu Stoian și Szekely Zoltan, din țară; Theophil Ivanov de la Sofia, și mai mulți tineri cercetători constănțeni. Iată, pe scurt, câteva din rezultatele dobândite atunci⁵.

Săpăturile executate între 1958-1959 și 1960-1962, amplificau și confirmau știrile lăsate de V. Pârvan privind traseul zidului cu unele, pe atunci, ipotetice. S-a urmărit și s-a degajat o a doua poartă flancată de turnuri de apărare rectangulare: cea "de Vest" (mai corect, SV). Aici curțina are 3,20 m grosime; turnurile au fețele frontale de aproximativ 5,40 m, cu o distanță între ele de 5,07 m, iar în dreptul canatelor cu șanțuri verticale (*cataracta*) circa 4,00 m. (Fig. 2).

Între cele două porți, de Nord și de Vest - respectiv NE și SV - pe lungimea parcului arheologic amenajat în zona intramurană, zidul se frânge într-un unghi obtuz, chiar sub asfaltul actualului Bd. Ferdinand (săpăturile de natură să lămurească această reorientare a zidului, din direcția Vest către VSV, au fost imposibile). Credem că "unghiul" are în afară un turn de colț. Deci aici, spre VSV, curțina se unește cu poarta SV, de lângă Teatrul "Fantasio".

Un fapt notabil ne este dat de descoperirea în mortarul segmentului de curțină care venea spre această poartă, în emplecton, a două monede: una din timpul lui Tacitus (275-276) și alta de la Probus (276-282). Conchidem că zidăria s-a făcut - sau numai a început - spre sfârșitul sec. III p. H., sub Dioclețian (284-306) și va fi continu-

⁵. Multe din informațiile oferite de săpăturile arheologice se regăsesc în lucrări de largă cunoaștere a istoriei tomitane, dar niciodată consemnate într-un raport științific.

at sub *Constantin cel Mare* (306-337)⁶.

Inscripția în limba greacă de la "turnul măcelarilor", interpretată de V. Pârvan⁷, indică o porțiune a zidului, lungă de 24 de picioare - inclusiv turnul în paramentul căruia stă încastrată inscripția - refăcută pe cheltuiala unei bresle (?) a măcelarilor, în timpul împăratului *Justinian* (527-565). (Fig. 3, a, b).

c) *Etapa a treia* - 1960-1962. După poarta de SV, zidul se bifurcă și incinta capătă un aspect mai complex. Planul său înspre Sud-Vest, spre țărmul mării, se reconstituie

Fig. 2.

în funcție de indiciile pe care ni le furnizează unele porțiuni ale zidului, dezvelite ocazional și orientate cu totul altfel decât ne-am fi așteptat.

După poarta de SV, peste str. Mihai Viteazu, incinta intră în subsolurile caselor de pe Bd. Ferdinand. Reconstituim în această parte un prim segment de curtină care pornește din turnul de V al porții, pe o direcție SV⁸.

Este orientarea care se naște chiar din spatele turnului de apărare al porții de Vest. Un sondaj executat în 1958⁹ - exact pe traiectul acestei cortine, între actuala stradă

6. V. Canarache, *Tomis*, București, 1961, p. 16-17, afirma că s-au descoperit în embleton "în trei puncte diferite din substructie, monede de la Lucius Domitius Aurelianus și Marcus Claudius". În realitate este vorba numai de două, cele menționate. Dar nimic nu schimbă constatarea că zidul de incintă tomitan a fost construit în sec. III-VI, început sub Dioclețian (284-305) și Constantin cel Mare (306-337).

7. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 419-421, fig. 2.

8. N. Chelută-Georgescu, în *Pontica* 10, 1977, p. 258-259 și planul.

9. Informația provine din manuscrisele lui A. Aricescu; sondajele au fost văzute de asemeni și de semnatarul acestor rânduri.

Traian și aproximativ Muzeul Marinei, arată în profil uriașul făgaș al zidului în discuție. Ajungea pe țărmul mării, în malul căreia apare și azi o mare aglomerare de pietre ciclopice, care pot fi ale zidului prevăzut aici cu o poartă. (Fig. 4).

Cealaltă latură a unghiului care se năștea în apropierea porții de SV, lângă turn, a fost sesizată de-a lungul Bd. Ferdinand, mergând aproape paralel cu acesta, într-un sondaj executat în timpul săpăturilor din anii 1960-1962, în dreptul basilicii mici, lângă blocurile actuale E. 2 și E. 1. De aici incinta nouă continua spre VSV, ca la un moment dat să se frângă și aceasta; noul segment mergând spre sud, pe țărmul mării, aproximativ către aceeași îngrămadire de pietre uriașe vizibile în faleza țărmului de azi, la "Serpentină"¹⁰. Adăugăm că în timpul cercetărilor la basilica mare (1961-1962) cam în dreptul intrării principale în edificiu, spre V, la circa 30-35 m depărtare, în fundația blocului de locuințe C. 1, a fost dezvelită o nouă porțiune de curtină din acest segment al zidului realizat mai târziu¹¹.

Avem deci o primă fază a zidului de incintă marcată de aglomerarea de blocuri de parament descoperită în 1976 și de sondajul din 1958, legată organic de zidul frânt dintre cele două porți (de NE și de SV), desigur, cea construită într sfârșitul sec. III și începutul sec. IV p. H. Aceasta a suferit refaceri, una dintre ele fiind dată de inscripția de la "turnul măcelarilor", din timpul lui *Justinian* sau, poate chiar din timpul lui *Anastasius* (492-518).

A doua fază o reprezintă latura de VSV (paralelă cu Bd. Ferdinand), dezvelită în dreptul basilicii mici, și segmentul - care pare că forma un unghi aproape drept cu precedentul - ce se îndrepta spre S, pe sub blocul C. 1, "la Serpentină", în malul portului, la aglomerarea de pietre mari despre care credem că aparțineau unei porți mari. (Fig. 5).

După mortar, felul cum este lucrat zidul și mai ales ținând seama de contextul în care s-au degajat aceste elemente constructive, datăm această fază în sec. V-VI p. H.

Cele două laturi mici ce porneau din poarta de SV, și se deschideau către V, închideau o nouă suprafață, de incintă, mai mică. Aceasta se adăuga celei vechi, extinsă în mai multe faze, dinspre SE spre NV, în epoca elenistică și romană târzie.

Este zona în care, pe terasamentul fostelor linii ferate care mergeau spre gara veche a Constanței (construită în 1860), s-au practicat după mai bine de un veac, ample săpături arheologice, de natură să elibereze terenul de "sarcină" arheologică în vederea fondării de imobile moderne. În afara cunoscutului "tezaur de monumente sculpturale" descoperit în partea intramurană a cetății, din sec. IV p. H.¹², se impun atenției cercetările din mica incintă adăugată în sec. V-VI p. H. Notăm, de asemenea, cele zece cuptoare de ars cărămizi, din dreptul blocurilor E. 3 - D, de-a lungul Bd. Ferdinand și

10. V. Pârvan, *op. cit.* pl. VI/2. În prezent aglomerarea de pietre este mult diminuată.

11. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1965, p. 82, pl. I.

12. V. Canarache, A. Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București, 1963, p. 5-123; idem, în *Acta Antiqua Philipopolitana. Studia Archaeologica*, Sofia, 1963, p. 133-152; G. Bordenache, *St. Cls.*, 6, 1964, p. 155-164; eadem, *Eirene*, 4, 1965, p. 67-69; eadem, *St. Cls.*, 12, 1970, p. 135-138; R. Vulpe, în *DI*, II, 1968, p. 352-353; A. Rădulescu, *Kunst - und Architekturwerk in der Dobrogea zur Zeit der Römer*, în *Studia Gotica. Antikvariska serien*, 25, Stocholm, 1972, p. 216-233; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea*, București, 1980, p. 117-118; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine*, București, 1991, p. 126.

apoi cele două mari basilici, A și B¹³.

Încă din 1977, s-a avansat ipoteza existenței acestei incinte adăugate, târziu, fără o suficientă argumentație cu documente arheologice, aproape inexistente pe vremea aceea.¹⁴ Credem că ipoteza se confirmă, tocmai în baza identificării celei de-a doua variante a zidului de incintă spre SV, cu cele câteva fragmente de zid amintite¹⁵.

"Existența unui Episcopium la Tomis¹⁶- scria cel care a avansat ipoteza noii incinte¹⁷ - nu este de natură să ne surprindă ... Aproximarea limitei de sud a necropolei din sec. VI p. H., de zidul de incintă romano-bizantin, care înconjură *episcopium*-ul din zona de vest a cetății, ne îndeamnă să atribuim uneia din basilicile acestui complex

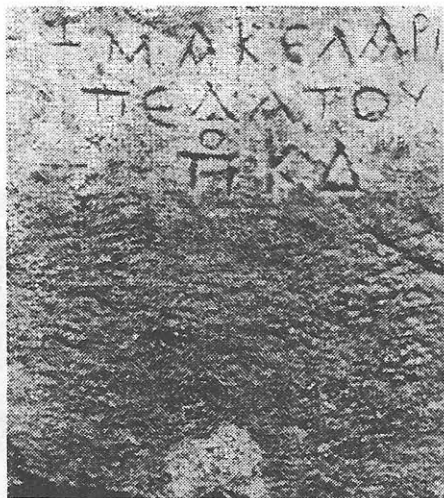

Fig. 3.a.

Fig. 3.b.

funcția de biserică cimiterială. Basilica mică, situată foarte aproape de zidul de incintă, pare să fi avut aceste atribuții în cadrul *episcopium*-ului tomitan".

Dacă prima parte a deducției că în această zonă zidul de incintă din sec. VI s-a construit pentru apărarea centrului eclesiastic al Tomisului - mai întâi *episcopie* și apoi *mitropolie*¹⁸- cea de-a doua constatare - ipotetică ce-i drept - potrivit căreia basilica

13. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine ...*, passim; G. Bordenache în *Fasti Archeologice*, 16, Roma, 1964, nr. 3683 și planul C; I. Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 98; I. Barnea, *Les monuments paléochrétiennes de Roumanie*, Città del Vaticano, Roma, 1977, p. 123-128; Epifanie Norocel, *Basilicile din Tomis*, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 84-89; A. Rădulescu, *Basilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești din sec. III-VII*, în *Dobrogea, în Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 1987, p. 20-23.

14. N. Cheluță-Georgescu, loc. cit.

15. Vezi nota 9.

16. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine ...* p. 82.

17. N. Cheluță-Georgescu, op. cit. p. 259.

18. A. Rădulescu, articol în manuscris pregătit pentru volumul *Modelul interetnic dobrogean*, în curs de apariție. Autorul face un scurt raport-documentar asupra unor monumente creștine din Dobrogea, în care dezvoltă ideea transformării vechii episcopii tomitane din sec. III p. H. și începutul sec. IV p. H., în mitropolie. Evenimentul poate să fi avut loc chiar înainte de 519, când Paternus se iscălea în actele Sinodului de la Constantinopol: *episcopus provinciae Scythiae Metropolitanus*.

mică ar fi fost cimiterială, este nefondată. În zona extramurană imediată se întind într-adevăr necropolele Tomisului cu apariții spectaculoase de morminte, ale căror limite în teren, chiar și relativ, au fost fixate - totul în funcție de folosirea lor în epocă¹⁹. Un fapt esențial care s-a pierdut din vedere, este acela că basilica mică este tot intramurană, situație în care se exclude caracterul său cimiterial. Ba mai mult, în aria basilicilor, unde s-a investigat mult, nu s-a descoperit nici un mormânt care să fi putut justifica un *terminus ante quem* al vreunei necropole care să fi înconjurat basilica.

Fig. 4.

Ambele edificii creștine constituiau un ansamblu care ar justifica existența unui *episcopium* și nu este exclus să mai fi funcționat și altele similare, de natură să dea consistență mai solidă presupunerii. Spațiul închis de incinta mică permitea încă numeroase alte construcții religioase.

d) *Etapa a patra* - 1915; 1959; 1961-1962. În raportul său din 1915, V. Pârvan scria: "... spre E, în direcția dată de curtea descoperită la răsăritul turnului nostru - "turnul măcelarilor" - putem identifica drept resturi din zidul cetății puternicile substructii masive de beton antic, pe care le putem încă vedea în pivnițele d-lor Postelnicu și Cănceff pe Str. Carol (Bd. Tomis), sub casa d-lui Col. dr. Zissu pe Str. Dragoș Vodă, colț cu Str. Mircea cel Mare și apoi peste drum, pe aceeași stradă în curtea proprietății Manoilidis, până în malul abrupt spre mare ..., unde fragmentele de zid se văd căzute

19. V. Canarache, *Tomis*, 1961, p. 1, cu primele delimitări ipotetice ale necropolelor; în anii care au urmat, știrile s-au înmulțit considerabil; vezi V. Barbu, *St. Cls.*, 3, 1961, p. 203-225; idem, *Pontica*, 10, 1977, p. 203-214; V. Lungu, C. Chera, *Pontica*, 15, 1982, p. 175-200; idem, *Pontica*, 16, 1983, p. 217-230; *Pontica*, 19, 1986, p. 89-114; M. Bucovală, C. Pașca, *Pontica*, 21, 1988-1989, p. 123-162.

bloc cu bloc în fundul prăpastiei"²⁰.

Observațiile în teren de după 1959, prilejuite de șanțuri de canalizare sau de alt interes edilitar, au făcut posibile constatări care confirmă tot ceea ce amintește citatul de mai sus, cu adăugarea unor detalii: dincolo de Bd. Tomis, spre răsărit, exista un alt turn, la circa 70 m de "turnul măcelarilor", cu latura frontală de 12 m (?). În continuare se ajunge la întretăierea str. Dragoș Vodă cu str. Mircea cel Bătrân, acolo unde și Vasile Pârvan cunoștea că există o poartă flancată de turnuri. Asupra acestui traiect și V. Canarache spunea: "... la încrucișarea străzilor Dragoș Vodă cu Mircea cel Bătrân s-au relevat, prin sondaj, încă două turnuri circulare care constituiau poate apărarea altei porți"²¹.

Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța a inițiat aici, în anii 1991-1992, săpături ample²². S-a scos la iveală, în întregime, ansamblul dat de turnurile de apărare ale unei porți mari. Primul turn, cel de vest, are dimensiunile: lungime 15 m; lărgime 11,50 m; grosimea zidului 3,80 m. Jos, o *crepida* de 0,50 m lățime. Spre calea de acces în interior, are un "tunel", cam la jumătatea înălțimii zidului, ceea ce a impus unele modificări în construcție, asupra cărora nu insistăm²³.

Deschiderea, între cele două turnuri, pentru accesul în cetate, este de 10,50 m; are un pavaj frumos din dale de piatră. Turnurile au avut părțile frontale semirotonde, din care abia au mai rămas 2-3 rânduri de asize, pe un strat de infrastructură, dat de blocuri brute, neecarisate. Există și aici o *crepida*²⁴.

Se pare că mai spre răsărit, a existat un șanț de apărare cu pod suspendat. Oricum, zidul mergea spre faleză - cum arăta și V. Pârvan - unde încă se mai vedeau până cu câțiva ani în urmă, în falia ruptă, fundațiile până la -1,70 m față de nivelul actual de călcare.

Racordul zidului de incintă (a curtinei) care vine dinspre "turnul măcelarilor", cu aceasta a treia poartă mare de la răsărit, este imposibil de stabilit exact, din moment ce construcția unui imobil modern, suprapune vestigiul antic. Se pare însă că zidul din spatele turnului (pe unde se afla și accesul în turn) nu dădea o linie dreaptă cu segmentul de curtină care venea dinspre sud-vest. Legat de această constatare, se formula într-un studiu recent: "Dar, oricum, traseul urmat de zid, a fost totdeauna acela stabilit de la început în a doua jumătate a sec. III p. H. El n-ar fi altfel decât acela impus de relief, fără îndoială în funcție de necropolele cetății din acel timp. Dimensiunile porții, poterna porții și podul suspendat al primelor faze de funcționare, permit să considerăm că aceste elemente indică aici intrarea principală în cetate"²⁵. Realitățile consemnate ar veni să deslușească oarecum, constatarea lipsei de continuitate directă între poartă și curtină (la sud-vest) semnalată mai sus.

Aceasta ar fi, schematic redate, cele patru etape, cu tot atâtea părți constitutive - dispartate - ale zidului de incintă tomitan, care s-au degajat pe întinderea a opt decenii

20. V. Pârvan, *Zidul ...* p. 417, pl. I.

21. Citatul este dat din manuscrisele lui V. Canarache. Dar care sondaj? Personal, nu știu să se fi executat vreo săpătură pe Dragoș Vodă în acel punct, în jurul anilor '60. Cf. A. Rădulescu, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, 1991, p. 26.

22. Cei care au condus săpăturile sunt domnii Gh. Papuc și Traian Clianțe, care mi-au furnizat datele publicate cu alt prilej și cărora le exprim aici, întreaga mea grațitudine.

23. A. Rădulescu, *loc. cit.*

24. *Ibidem*.

25. *Ibidem*.

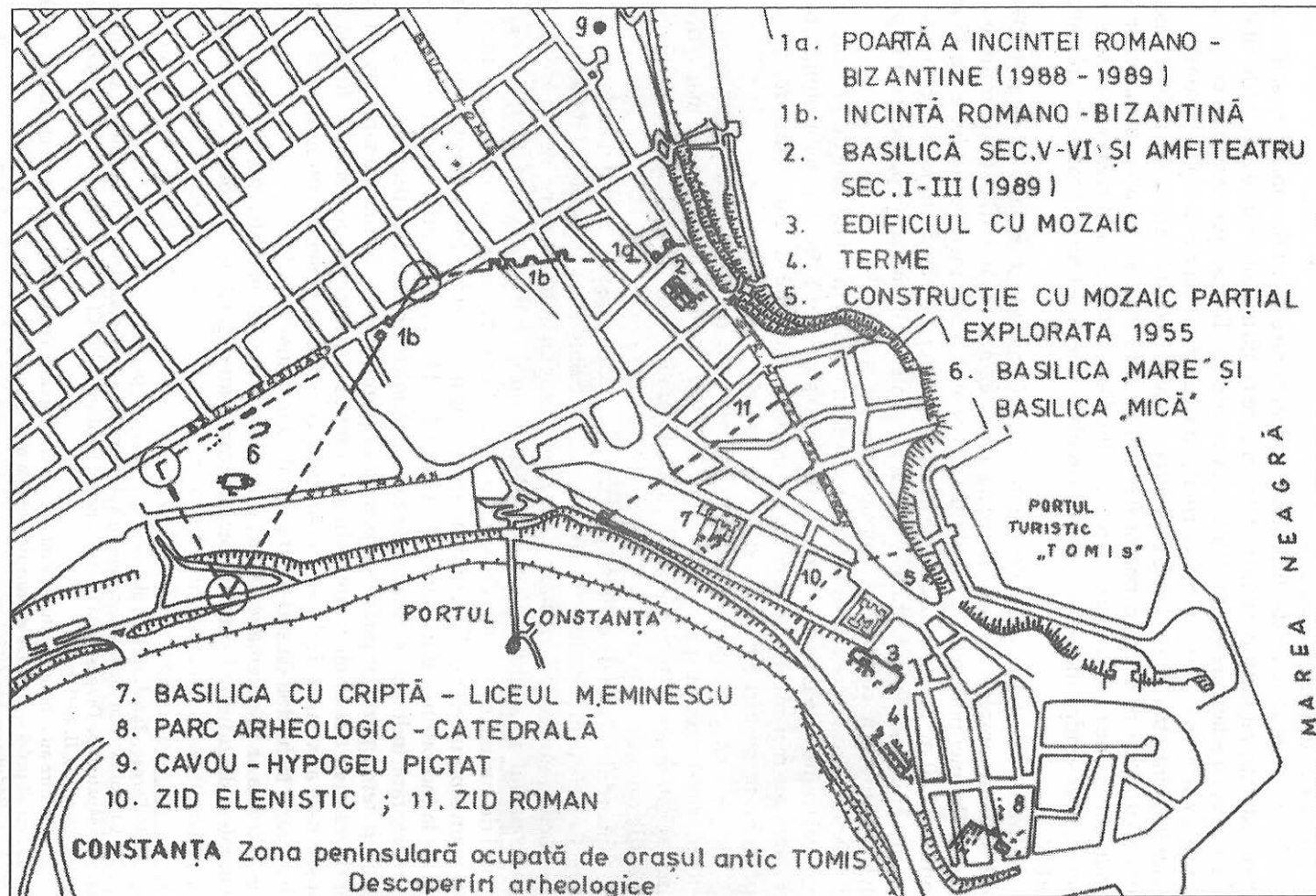

Fig. 5.

de cercetări; prima și cea de-a doua se plasează la distanțe de timp foarte mari, prilejuite de cele două conflagrații mondiale.

Oricum, toate patru, permit o reconstituire de ansamblu, de natură să redea sistemul de apărare tomitan, în această parte de cetate, pe un traiect care unește cele două maluri ale peninsulei, spre partea sa continentală, de la SV la NE - desigur, pentru incinta de la sfârșitul sec. III p. H. și până la începutul sec. VII p. H.

Cunoaștem însă că la Tomis, în epoca grecească, apoi elenistică, ca și în primele trei veacuri de stăpânire romană, au mai existat cel puțin două incinte cu ziduri ridicate spre partea continentală, în zona în care peninsula tomitană este mai mult îngustă. Există oare un prim zid, din perioada inițială de existență a cetății grecești, apropiat ca dată de momentul fondării sale? Nu se poate da nici un răspuns. Zidul de epocă elenistică, îl bănuim de asemenea, că trecea de la NE spre SV (unind falezile promontoriului), spre latura septentrională și meridională a actualei *Piețe Ovidiu*. Va fi fost desigur, cel elenistic, a cărui existență o deducem dintr-un important document epigrafic din sec. I a. H.²⁶, și cu deosebire din opera lui Ovidiu²⁷.

Cealaltă incintă, prima construită după instituirea dominației romane, ne este sugerată de câteva descoperiri ocazionale: o porțiune de zid cu parament realizat în blocuri masive frumos ecuaristate, a putut fi văzut în anii '80 când se săpa groapa de fundație a actualului *Hotel al Tineretului* de pe str. Tomis; și cele câteva blocuri asemănătoare precedentelor, aflate într-un șanț de canalizare, la circa 5 m adâncime, pe str. Traian, la nord-est de Cercul Militar, pe colț, în dreptul restaurantului "Pescarul". Mai adăugăm "Turnul" de pe faleză, din spatele clădirilor Cercului Militar și a Tribunalului, la începutul "Aleei V. Canarache", pe malul înalt al portului. Vine în linie continua cu segmentele de zid amintite mai înainte²⁸.

Întrebarea pe care și-o pune V. Pârvan și o repetăm acum aici, ar fi: "A avut Tomis ziduri de jur împrejur, precum avea de la Themistocle înainte peninsula Peiraeus, așa de asemănătoare cu peninsula tomitană, adică, era apărată colonia noastră pontică și dinspre mare, sau cumva, întocmai ca la Olbia, înainte de Protogenes, partea dinspre porturi era toată fără zid, închizându-se cu o centură puternică numai istmul larg dinspre continent?"²⁹.

Nici astăzi nu putem desluși aceste aspecte ale structurii interesantului sistem defensiv al Tomisului, asupra cărora s-a oprit și marele arheolog român acum 80 de ani și alții după el³⁰. Nicăieri nu găsim decât vagi indicii că ar fi existat o incintă perimetrală care să fi respectat conturul promontoriului ce intra puternic în mare, ca o săgeată, spre SE, acoperind adăpostul portuar în golful unde avea să funcționeze portul aproape două milenii și jumătate. Aceste "vagi indicii" ne sunt date de turnul din capătul de NV al Aleei V. Canarache și un alt *turn* (?), despre a cărui existență aflăm că s-a identificat cândva în fața Muzeului "Ion Jalea", la capătul dinspre mare al străzii Arhiepiscopiei, dominând de acolo portul.

Celor două "turnuri" li se interpun Edificiul roman cu mozaic, termele și alte ele-

26. I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 82 și urm.

27. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 428-431; A. Aricescu, *Pontica*, 2, 1972, p. 439-446; Idem, *Le mur d'enceinte de Tomi à l'époque d'Ovide*, în *Acta Conventus omnium gentium Ovidianis studiis fovendis*, Buc., 1976, p. 85-90.

28. Cercetări a făcut Gh. Poenaru-Bordea prin anii '60.

29. V. Pârvan, *loc. cit.*; A. Aricescu, *loc. cit.*

30. *Ibidem*.

mente constructive de pe malul din nordul golfului portuar. Să fi existat înainte de construcția mozaicului un zid de legătură între ele și să fi fost demolat tocmai pentru construcția acestuia? Sau se vedește și aici situația de la Olbia?

Mai știm încă un fapt cert: malurile promontoriului tomitan au suferit în decursul secolelor alunecări masive de teren, fie din pricina valurilor marine - adesea, iarna cu înălțimi impresionante - fie din cauza repetatelor mișcări seismice³¹. Din cauza acestora să fi dispărut orice urmă a vreunei incinte perimetrice? Sau, falezele înalte ale promontoriului erau suficiente pentru a opune un perfect obstacol în calea atacatorilor dinspre mare?

Se impun câteva încheieri:

- Ultima incintă tomitană, datând din sec. III-VII p. H., cu o succintă prezentare morfologică și topografică redată aici, încheiea cea mai mare suprafață tomitană din ultima parte a existenței sale romano-bizantine.

- În zona sa intramurană, imediat adiacentă zidului la SV de "Turnul măcelarilor", s-au făcut nenumărate săpături între anii 1958-1959 și mai apoi între anii 1967-1968; toate au arătat un fapt bizar: zona a fost slab locuită; construcțiile erau aproape inexistente, cu excepția suprafețelor ocupate altădată de terasamentul căilor ferate, în care s-a săpat, și s-au găsit numeroase edificii, cele mai relevante fiind basilicile din incinta mică - care formau un *episcopium*.

- Este evidentă legătura organică a golfului portuar cu vatra urbană care începe de la țărmul acestuia și care relevă creșteri în etape succesive de la SE către V, ajungând într-un răstimp de peste 13 veacuri să acopere întregul port de atunci. Spre SV, uriașul arc al promontoriului, în adăpostul în care au acostat primii corăbieri greci, se dezvoltă întregul port, a cărui evoluție se poate urmări până în zilele noastre. El a fost apărut spre partea continentală de incinte succesive, care închideau suprafețe mărite gradual din epoca greacă până în cea romano-bizantină, și în epocile ulterioare. Ultima, cea mai mare, al cărui traiect l-am urmărit într-o reconstituire globală, ar fi putut fi una de siguranță, după modelul mării incinte de la Histria - deși în cetatea de pe malul lacului Sinoe suprafețele urbane s-au micșorat cu trecerea timpului, pe când la Tomis fenomenul este exact invers³².

- Consemnăm intensitatea locuirii pe suprafața de sud-est a cetății târzii, de-a lungul țărmului; ui care acoperă golful tomitan spre VNE, mai ales în mica incintă adăugată în sec. V-VI, la vest; în spatele porților de SV și NE, avem imaginea inexistenței unei viețuiri dense, ceea ce ar sugera că zidul ultim de centură, nu se lega direct de oraș.

- Marea, falezele abrupte și înalte ale promontoriului, la fel ca și zidurile masive ridicate spre partea continentală a Tomisului, i-au asigurat o existență îndelungată și,

31. În timpul cercetărilor de la Edificiul cu mozaic, s-au putut observa numeroase alunecări de teren care au antrenat și părți masive din construcție, cu suprafața mozaică, ceea ce a dus și la încheierea că distrugerea marelui monument s-a datorat în special acestor mișcări și prăbușiri de pământ. Mai adăugăm stirea că încă acum 60-70 de ani, alunecările de teren din partea de nord-est a promontoriului au dus la dispariția mai multor străzi, între care și str. Cărămidari. De altfel, în această parte a orașului se pot vedea și astăzi, spre plajă, efectele acestor cutremure și alunecări, în pământul răscolit dintre faleză și nisipul plajei.

32. Gr. Florescu, *Incinta cea mare a cetății*, în *Histria*, I, 1954, p. 66-95, pl. II-XI, fig. 1-22; Maria Coja, *Dacia*, NS, 14, 1970, p. 99 și urm.; Al. Simion Ștefan, *RMM*, 43, 1974, 2, p. 39-51; 44, 1975, 2, p. 51-53; M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Les plans des villes romaines en Mésie Inférieure, in Bauplanung und Bauthorie der Antike. Diskussionen zur archäologischen Bauforschung*, 4, passim; C. Domăneanțu, *A. Sion*, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 377-394.

dacă dovezile arheologice, epigrafice și literare s-ar studia mai intens, am conchide - se pare - că orașul a viețuit neîntrerupt chiar și după groaznicele distrugerii provocate de invaziile de la sfârșitul sec. VI și începutul sec. VII p. H. și mult târziu după aceea.

LA MURAILLE DE DÉFENCE DE L'ÉPOQUE TARDIVE À TOMI, EN SA RECONSTITUTION ACTUELLE

L'auteur reprend la discussion concernant la muraille d'enceinte de Tomi de la période romano-byzantine. On y a distingué, dans le temps ainsi que dans l'espace, 4 étapes:

- a) l'étape Pârvan (1915); la Tour des Bouchers;
- b) l'étape des recherches 1958-1959; la Porte sud-ouest;
- c) recherches 1960 -1962; les enceintes sud-ouest et sud;
- d) recherches 1915; 1959; 1961-1962; l'étude de la courtine vers l'est; les recherches des années 1991-1992 confirment ici l'existence d'une troisième porte, encadrée par deux tours semi-circulaires.

Les 4 étapes permettent la reconstitution du système de défense de Tomi, entre la fin du IIIe s. et le début du VIIe s. ap. J.-C.

Le tracé réunit les deux extrémités de la péninsule (du sud-ouest et du nord-est) vers sa partie continentale.

L'enceinte est rapportée aux complexes archéologiques contemporains (édifices du type basilique, nécropoles, ateliers, etc.) et aux systèmes possibles de défense des périodes antérieures dans l'existence de la cité.

Certains aspects de la structure du système défensif de Tomi restent encore inconnus.

Mais on a apprécié comme certitudes les constatations suivantes:

- l'enceinte des IIIe - VIIe siècles ap. J.-C renferme la plus grande aire habitable dans l'existence de la cité;
- la zone intra-muros, immédiatement adjacente au mur sud-ouest de la "Tour des Bouchers" s'avère faiblement peuplée;
- la relation étroite est évidente entre le golfe portuaire et l'établissement urbain; les enceintes successives allaient renfermer des surfaces graduellement agrandies à partir de l'époque grecque jusqu'à l'époque romano-byzantine;
- on constate l'habitat intense au sud-est de la cité tardive.

La raréfaction des découvertes faites derrière les portes sud-ouest et nord-est pourrait suggérer que cette dernière enceinte n'était pas liée directement à la ville;

La sûreté des murs et la configuration du terrain auraient pu permettre la continuation de l'existence dans cet espace même après les destructions de la fin du VIe s. et du début du VIIe s. ap. J.-C.